

**THEORY
OF ARCHITECTURE**
TEORIA ARCHITEKTURY

BOLESŁAW STELMACH

Prof. DSc PhD Eng. Arch.

Lodz University of Technology

Wydział Budownictwa Architektury i Inżynierii Środowiska

e-mail: boleslawstelmach@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8392-5353>

OKSANA OLEKSIIVNA SALATA

Prof. DSc PhD Eng. Arch.

Borys Grinchenko Kyiv University

Head of the Department of Ukraine History of the Historical and Philosophical Faculty

e-mail: jankowalski@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

THE ETHICAL DIMENSION OF THE LANDSCAPE IN AN INNOVATIVE WORLD¹

ETYCZNY WYMIAR KRAJOBRAZU W ŚWIECIE INNOWACYJNYM

ABSTRACT

The modern landscape is changing rapidly as a result of anthropopression unprecedented in previous centuries. The ethical dimension of landscape transformation is a crucial issue. One philosopher who paid particular attention to this was Romano Guardini. In his *Letters from Lake Como*, we can find a humanistic perspective on the perception of this problem, which can be defined as the synthesis of ‘nature and culture’ that befits modern times. His vision of Humanity as the bearer of the Divine Particle, which gives it dignity and indicates its proper, caring role in relation to Nature, is also noteworthy. Guardini noted that Nature has been completely transformed with the appearance of humans on Earth and the inevitable changes in cultural spaces — the cultural landscape — must take into account the new paradigm of transforming space using the most advanced technologies, but with an equally profound spiritual dimension.

Keywords: ethical dimension of the landscape, anthropopressure, Romano Guardini, synthesis of Nature and Culture

STRESZCZENIE

Współczesny krajobraz ulega szybkim zmianom w wyniku niespotykanej w poprzednich wiekach antropopresji. Bardzo istotnym problemem jest wymiar etyczny przekształcania krajobrazu. Jednym z filozofów, który zwracał na to szczególną uwagę, był Romano Guardini. W jego *Listach znad jeziora Como* odnajdujemy perspektywę humanistyczną postrzegania tego problemu, którą można zdefiniować jako właściwą współczesnym czasom syntezę „natury i kultury”. Także jego widzenie Człowieka, jako nosiciela Boskiej Cząstki, która nadaje mu godność i wskazuje na właściwą — opiekuńczą rolę w stosunku do Natury. Guardini zauważa, że Natura uległa całkowitej transformacji wraz z pojawieniem się na Ziemi ludzi, a nieuchronne zmiany przestrzeni kulturowych — krajobrazu kulturowego — muszą uwzględnić nowy paradygmat przekształcania przestrzeni przy użyciu najbardziej zaawansowanych technologii, ale z zachowaniem głębokiego wymiaru duchowego.

Podstawą niniejszego artykułu jest tekst, który ukazał się jako ‘Wstęp’ do: Guardini, R. (2021), *Listy znad jeziora Como*, przekł. Markiewicz, K., Warszawa: Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki.

Słowa kluczowe: etyczny wymiar krajobrazu, antropopresja, Romano Guardini, synteza Natury i Kultury

¹ This paper is based on a text Introduction to *Listy znad jeziora Como* translated by Kamil Markiewicz, NIAiU Warsaw 2021.

1. INTRODUCTION

The ethical dimension is essential in the discussion on the landscape in the innovative world that surrounds us. Witold Krassowski wrote the following about the transformation of Poland's landscape: *Obviously, the repertoire of goals is based on the knowledge of the person understood not only as homo but also as oeconomicus, as faber, artiflex and politicus, a person whose needs are not only biological, but also social and spiritual* (Krassowski, 2021, p. 105).

Janusz Bogdanowski and Wojciech Kosinski also discussed it many times in their studies of the landscape performed at the Faculty of Architecture at the Cracow University of Technology. The more advanced construction technologies become, allowing projects in previously inaccessible places such as wetlands, difficult soil or areas difficult in terms of morphology, accessibility or infrastructure, the greater the ethical challenges in the sphere of the landscape — a rare good.

Romano Guardini is a thinker whose reflection has been with us in this area since the 1920s. His *Letters from Lake Como* (Guardini, 2021) had a formative significance for the generation of architects who graduated from the Cracow University of Technology.

2. GOAL

To demonstrate the degree of significance of the ethical dimension of considering and transforming the landscape in research and design praxis.

3. METHOD

Eidetic reflection; drawing on reflections from philosophy

4. SCOPE

The essence of transforming space, the essence of shaping the landscape.

5. CONCLUSIONS

Romano Guardini's *Letters from Lake Como* has the power of positive prophecy. Guardini discussed the need to seek a new spiritual dimension of space. It must be born out of a new understanding of the 'substance' that humanity co-creates and that shapes it. The author believes that humanity will find on Earth a contemporary physical shape of space with a spiritual dimension. He believed that the 'point of support' was God. Intuitively, we concede to him, even when they are only 'divine beings' from the book *Building*,

Dwelling, Thinking: Selected Essays by Martin Heidegger (Heidegger, 1997, p. 321). It is also necessary in this context to keep in mind the idea of an *oikos*, the native home, where residents feel safe and with which they can identify. The native landscape is the best example of this.

*Humanity and the ugly landscape:
Humanity is always guilty.*
Reiner Maria Rilke

The ethical dimension is essential in the discussion on the landscape in the innovative world that surrounds us. Witold Krassowski wrote the following about the transformation of Poland's landscape: *Obviously, the repertoire of goals is based on the knowledge of the person understood not only as h o m o but also as oeconomicus, as faber, artiflex and politicus, a person whose needs are not only biological, but also social and spiritual* (Krassowski, 2021, p. 105).

Janusz Bogdanowski and Wojciech Kosiński also discussed it many times in their studies of the landscape performed at the Faculty of Architecture at the Cracow University of Technology. The more advanced construction technologies become, allowing projects in previously inaccessible places such as wetlands, difficult soil or areas difficult in terms of morphology, accessibility or infrastructure, the greater the ethical challenges in the sphere of the landscape — a rare good.

Romano Guardini is a thinker whose reflection has been with us in this area since the 1920s. His *Letters from Lake Como* had a formative significance for the generation of architects who graduated from the Cracow University of Technology.

At the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology, Bohdan Lisowski — one of its most prominent professors — passed on the canons of architecture of Ludwig Mies Van Der Rohe to students. As we know, Mies' thinking was significantly influenced by the reflection of none other than his contemporary philosopher and theologian Romano Guardini.² Researchers recall that Mies Van Der Rohe repeatedly returned to Guardini's *Letters from Lake Como* as they had been the closest to his view of the world around him; a copy of the book was found in his library with many of Mies' handwritten

² *Wybrane aspekty architektury minimalistycznej*, Stelmach, B. (Doctoral dissertation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology 2009) The words quoted there from Mies Van Der Rohe's theory of original order: *we need not less technology, but more, but a more spiritual technology*, are from Mies, but we find them in the ninth letter from Lake Como: *What we need is not less technology but more.*

highlights and comments. Any architect responsible for transforming space should interpret Guardini's reflections independently. The words quoted there: *what we need is not less technology but more. Or, more accurately, we need stronger, more considered, more human technology. We need more science, but it must be more intellectual and designed; we need more economic and political energy, but it must be more mature and responsible, able to see the details in the whole contexts to which it belongs. All of that is possible, however, only if living people first make their influence felt in the sphere of objective nature, if they relate this nature to themselves and in this way create a 'world' again. We have to create a world again out of the most monstrous raw materials and forces of all kinds* (Guardini, 2021, p. 84). And it goes on to read, as confirmation of the announcement of a 'new world': *I see buildings in which technology has been given true form. This form has not been imposed from outside but is of the same origin as the technological image itself, so authentic and self-evident that one might think that a properly constructed machine and a perfectly functional house had already been given artistic form — though this would be a mistaken conclusion since technological correctness is not itself artistic form. This form gives evidence of something greater — namely, that the technological means has been brought into relation to our vital feelings* (Guardini, p. 89). I repeatedly cited these words when I was trying to find my way of 'searching for structures' between 1997 and 2021 (Stelmach, 2012).

Guardini stressed that the 'artistic form' is being replaced by linking technical solutions of the highest degree of sophistication in service to humans with their 'living sensations'. He clearly states that the present-day image of nature is the result of culture. The moment humanity appeared on Earth, nature changed its dimension completely — it became a part of culture. It seems that only the end of the 20th century and the beginning of the 21st century realized this expectation of Guardini: the unity of the structure of the house with its technical dimension, which at the same time became an obvious humanistic message. The house where the emanation of the synthesis of nature and culture will come from an understanding of this ambiguity in the relationship between nature and culture.

Only for the past few decades has technology allowed architects to bring built-up space closer to the expected social and humanistic dimension. Of course, this is how contemporary humans see it. It is the Pompidou Center in Paris (arch. Renzo Piano, Richard Rogers, 1977), the Menil Foundation Museum in Houston (arch. Renzo Piano, 1986), the Kansai Airport in Japan (arch. Renzo Piano, 1998) or the Louvre Museum

in Abu Dhabi (arch. Jean Nouvel, 2017). In Poland, we had to wait two more decades for such architecture to appear — houses that are a synthesis of nature and culture are designed by Marek Budzyński. His Warsaw University Library (1990) or the Podlasie Opera House (2000) fully reflect the author's philosophical stance — *architecture is the art of transforming space to sustain life* (Budzyński, 2021). Budzyński believes that it is necessary for architects to take an active stance and to become involved 'on the side of life' — respecting the environment as much as possible and creating spaces close to people that possess denotative poetics. This epic — one might say educational — narrative, is exponentially important. Only this, he believes, can change the paradigm of construction.

Romano Guardini began his reflection by critiquing the changes to the space around Lake Como that he had held so dear. *As I walked through the valleys of Brianza, from Milan to Lake Como, luxuriant, cultivated with zealous industry, encircled by austere mountains, broad and powerful, I could not believe my eyes. Everywhere it was an inhabited land, valleys and slopes dotted with hamlets and small towns. All nature had been given a new shape by us humans. What culture means in its narrowest sense struck me with full force. The lines of the roofs merged from different directions. They went through the small town set on the hillside or followed the windings of a valley. Integrated in many ways, they finally reached a climax in the belfry with its deep-toned bell. All these things were caught up and encircled by the well-constructed mountain masses. Culture, very lofty and yet self-evident, very naturally — I have no other word. Nature, then, has been reshaped, subjected to mind and spirit, yet it is perfectly simple. As I have seen again and again, this is how culture as this reshaping affects the conduct of a very simple person in both word and behavior, though he or she may have no particular self-awareness of this. It is part of such a person's blood and development, the legacy of a thousand-year-old process in which culture has developed naturally. I do not know where to find the words to express this miracle that is so full of light and that is as self-evident to us when we live in it as the air and the sun. It is an atmosphere in which everything is set, a rhythm soars over everything, a mode of being exists in which humanity thrives. (...) Here nature can pass smoothly into culture* (Guardini, 2021, p. 17).

And it is in this landscape shaped by thousands of years of mutual co-shaping of nature and culture, a dissonance appears — a factory smokestack, a concrete house. The silence is shattered by the intrusive roar of motorcycles and speedboats. *And now I saw it breaking apart. I thus became aware of what I had not been in the North because previously I had be-*

come accustomed to such things. The world of natural humanity, of nature in which humanity dwells, was perishing. I cannot tell you how sad this made me (Guardini, 2021, p. 18). Guardini saw the annihilation of the world, formed in the process of a culture united with nature. But at the same time, he expected a new culture to emerge in the process of transformation, as the emancipation of new times.

Guardini seems to have put too much trust in the new possibilities of architecture in the 1930s, when he wrote: *Recently I saw in Wasmuth's monthly journal of architecture a plan for the city of the future that greatly impressed me. The whole form showed technological perspicacity, but it was so austere and powerful that I felt it belonged to us as much as did Memphis, Thebes, Nineveh, and Babylon to their ages. The one who presented the sketch said that in its form the city presupposed the automobile, airplane, and global radio. Extreme technological achievements were no longer disruptive. Rather, they either were a direct presupposition or found a free field* (Guardini, 2021, p. 90).

It is apparent that philosophers shared the hopes and beliefs of Modernist architects about the possibility of creating a world that conformed to the technomechanical principles they professed. We can see how wrong they were by looking at the worsening crises: climate, energy, urban planning, the landscape disaster, or the chaos and ugliness of contemporary buildings that surround us. The 'old rules' disappeared, Guardini argued, somewhere between 1830 and 1870, while the 'new rules', as the philosopher would have wanted it, have not emerged to this day. Guardini expected them to be born from that 'new source' to whose power our souls respond. Guardini trusted that the future will wisely and correctly shape the 'new man', who will inorganically — in harmony with nature — transform the world around him, but still within the framework of values. *Those who stand in the world have need of a stance in themselves and in something deeper than themselves from which to come to grips with the world again* (Guardini, 2021, pp. 91–92). Guardini drew his confidence from faith in God, whose miraculous particle every human being carries within them, in the proper sense of the word. Although experiencing the world that *homo faber* has left us, one can think more of Franz Kafka's words: *he found an Archimedean fulcrum, but used it against himself; it seems that only on this condition was he allowed to find it* (Kafka, 1995).

This telling metaphor is worth juxtaposing with the opinion of one of the most prominent physicists of the 20th century — Werner Heisenberg: *If, starting from the condition of modern science, we try to find out where the bases have started to drift, we get the impression that it would not be too crude an oversim-*

plification to say that for the first time in the course of history modern man on this earth now confronts himself alone, and that he no longer has partners or opponents. (...) The type of observation determines which features of nature are described, and which are obscured by the means of our observation (Heisenberg, 1955, pp. 17–18, 67).

Thus, we return to the discussion presented by Giambattista Vico, who believed that the truth about both the smaller and the largest things can be known by their Creator. Humanity is consigned to interact with his constructs. Paradoxically, then, it is not the 'miracle of birth' that defines us — as Hannah Arendt would have it (Arendt, 2020, pp. 320–321). It may be the savior of the world, as it forces us to exist within it, but it 'casts' each of us separately into an unknowable existence. Into the mystery of being that shines through, obscured by everyday existence.

Romano Guardini's conclusions, who trusted in humanity's future because he believed in God, are deeply optimistic. He believed that humanity, who carries within himself a particle of the Creator, would find a spiritual synthesis of culture and technology. But only because he believed in God, just as Arendt believed in humanity. And humanity, as she herself quoted, had inhabited Eden, *to cultivate and care for it* (Millennium Bible, Genesis 2:15) Perhaps, then, since the time of Plato, who saw in the One and the Dyad (the synthesis of mutually defining opposites that come before ideas in the hierarchy of entities, and which cannot exist without each other) the sense of being, philosophers have not asked equally important questions.

Changes in the mode of production through automation and AI have meant that technology today no longer appears *as the product of a conscious effort to expand material power, but rather as a biological development of humanity, during which the innate structures of the human organism are transplanted increasingly into the human environment* (Heisenberg, 1955, pp. 14–15; Arendt, 2020, p. 211).

As a gloss, it should be added that the saying attributed to Protagoras that *man is the measure of all things* or *the measure of all things is man* (Plato) was considered by Hannah Arendt to be poorly translated, as the Greek words *panton chrematon metron estin anthropos* means 'the measure of all useful things is man'. Hence, in Plato, the measure of all things is divine rather than human (Arendt, 2020, p. 217). It turns out to be important insofar as it changes perceptions of the Renaissance ideal, which — also due to references to ancient Greece — put man in the place of God. These doubts were shared, as we know, by Vico, cited above. And it is of fundamental importance when looking for an *Archimedean fulcrum*. The fulcrum here concerns an area that is entirely non-utilitarian and one can intuit

that without the divine particle, any effort that humanity takes will be directed against it. In this situation, nature has no universal meaning, since it means something completely different to each generation — it is part of and contributes to a different culture.

Reason, then, is the very opposite of intentional thinking, since intuitive thinking deals with the highest, boundary principles that cannot be proved (Aristotle, 1142 a 25 et seq., 1143 a 36 et seq.). Of course, Plato also discussed it: *For these are not things that can be put into words, like knowledge from other sciences* (Plato, p. 50). We deal with the unspeakable in the poetic message. And — of course — the Apollonian element that structures Plato's thought turns paradoxically into Dionysian intuitions: the unspeakable.

Romano Guardini's *Letters from Lake Como* have the power of positive prophecy. Guardini discussed the need to seek a new spiritual dimension of space. It must be born out of a new understanding of the 'substance' that humanity co-creates and that shapes it. Their author believed that humanity will find on Earth a contemporary physical shape of space with a spiritual dimension. He believed that the fulcrum was God. Intuitively, we concede to him, even when they are only 'divine beings' from the book *Building, Dwelling, Thinking: Selected Essays* by Martin Heidegger (Heidegger, 1997, p. 321 et seq.). It is also necessary in this context to keep in mind the idea of *oikos*, the native home, where residents feel safe and with which they can identify. The native landscape is the best example of this.

1. WSTĘP

W rozważaniach o krajobrazie w innowacyjnym świecie, który nas otacza, niezwykle istotny jest wymiar etyczny. Witold Krassowski pisał o przekształcaniu krajobrazu Polski: *Oczywiście repertuar celów opiera się na wiedzy o człowieku pojmowanym jako homo, nie tylko oeconomicus, lecz też faber, artiflex i politicus, o człowieku, którego potrzeby mają charakter nie tylko biologiczny, lecz też społeczny i duchowy* (Krassowski, 2021, s. 105).

Mówili też wielokrotnie o tym Janusz Bogdanowski i Wojciech Kosiński, w swoich badaniach nad krajobrazem wykonanych na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej. Im bardziej zaawansowane stają się technologie budowlane, pozwalające na realizacje w niedostępnych do niedawna miejscach — terenach podmokłych, trudnych gruntowo czy morfologicznie, komunikacyjnie czy infrastrukturalnie — tym większe są wyzwania etyczne w sferze krajobrazu — dobra rzadkiego.

Myślicielem, którego refleksja towarzyszy nam w tym obszarze od lat dwudziestych XX wieku, jest Romano Guardini. Jego *Listy znad jeziora Como* miały dla pokolenia architektów po Politechnice Krakowskiej znaczenie formatujące.

2. CEL

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie, że w badaniach naukowych i praktyce projektowej bardzo ważny jest etyczny wymiar namysłu i przekształcania krajobrazu.

3. METODA

Prezentowaną metodą jest namysł istotowy — sięgnięcie do refleksji z dorobku filozofii.

4. ZAKRES

Zakres tematyczny obejmują istotę przekształcania przestrzeni, istotę kształtowania.

5. WNIOSKI

Listy znad jeziora Como Romano Guardiniego mają moc pozytywnej przepowiedni. Guardini mówi o konieczności poszukiwania nowego duchowego wymiaru przestrzeni. Musi on narodzić się z nowego rozumienia „substancji”, którą współtworzy człowiek i która go kształtuje. Autor wierzy, że człowiek odnajdzie na Ziemi współczesny sobie fizyczny kształt przestrzeni o duchowym wymiarze. Wierzy, że „punktem oparcia” jest Bóg. Intuicyjnie przyznajemy mu rację,

nawet wtedy, gdy są to tylko „istoty boskie” z książki *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane* Martina Heideggera (Heidegger, 1977, s. 321 i in.). Trzeba też w tym kontekście pamiętać o idei *oikos* — rodzimego domu, w którym mieszkańcy czują się bezpiecznie i z którym mogą się identyfikować. Rodzimy krajobraz jest najlepszym tego przykładem.

*Człowiek i brzydki krajobraz:
Zawsze człowiek jest winny.*
Reiner Maria Rilke

W rozważaniach o krajobrazie w innowacyjnym świecie, który nas otacza, niezwykle istotny jest wymiar etyczny. Witold Krassowski pisał o przekształcaniu krajobrazu Polski: *Oczywiście repertuar celów opiera się na wiedzy o człowieku pojmowanym jako homo, nie tylko oeconomicus, lecz też faber, artiflex i politicus, o człowieku, którego potrzeby mają charakter nie tylko biologiczny, lecz też społeczny i duchowy* (Krassowski, 2021, s. 105).

Mówili też wielokrotnie o tym Janusz Bogdanowski i Wojciech Kosiński, w swoich badaniach nad krajobrazem wykonanych na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej. Im bardziej zaawansowane stają się technologie budowlane, pozwalające na realizacje w niedostępnych do niedawna miejscach — terenach podmokłych, trudnych gruntowo czy morfologicznie, komunikacyjnie czy infrastrukturalnie — tym większe są wyzwania etyczne w sferze krajobrazu — dobra rzadkiego.

Myślicielem, którego refleksja towarzyszy nam w tym obszarze od lat dwudziestych XX wieku, jest Romano Guardini. Jego *Listy znad jeziora Como* (Guardini, 2021) miały dla pokolenia architektów po Politechnice Krakowskiej znaczenie formatujące.

Na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej Bohdan Lisowski — jeden z jej najwybitniejszych profesorów — przekazywał studentom kanony architektury Ludwiga Miesa van der Rohe. Jak wiemy, istotny wpływ na myślenie Miesa miała właśnie refleksja współczesnego mu filozofa i teologa — Romano Guardiniego³. Badacze wspominają, że Mies van der Rohe wielokrotnie wracał do *Listów znad jeziora Como* Guardiniego jako do najbliższego mu widzenia otaczającego świata; w jego bibliotece odnaleźli egzemplarz książki z wieloma odręcznymi podkreśle-

³ Stelmach, B. (2009), *Wybrane aspekty architektury minimalistycznej* (rozprawa doktorska, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej. Cytowane tam słowa z „teorii oryginalnego porządku” Miesa van der Rohe: *Potrzebujemy nie mniej techniki, lecz więcej, ale techniki bardziej duchowej*, odnajdziemy także w liście dziewiątym znad jeziora Como: *Nie potrzebujemy mniej techniki — potrzebujemy jej więcej*.

niami i komentarzami Miesa. Każdy architekt odpowiedzialny za przekształcanie przestrzeni, powinien samodzielnie interpretować refleksje Guardiniego. Cytowane tam słowa: *Potrzebujemy więcej, a nie mniej techniki, ale ściślej mówiąc, potrzebujemy mocniejszej, rozważniejszej, bardziej »ludzkiej« techniki; więcej nauki, ale o większej głębi duchowej, bardziej ukształtowanej; więcej energii ekonomicznej i politycznej, ale bardziej dorosłej, dojrzałej i odpowiedzialnej, przestrzegającej szczegóły jako części większej całości. Jednak to wszystko stanie się możliwe dopiero wtedy, gdy żywy człowiek zaznaczy swoją obecność w centrum materialnej natury; jeżeli odniesie ją do siebie i w ten sposób stworzy »świat«. Naszym zadaniem jest stworzenie na nowo »świata« z przeogromnego surowca w postaci sił i substancji* (Guardini, 2021, s. 84). I dalej czytamy — jako potwierdzenie zapowiedzi „nowego świata”: *Widzę budowle, których strukturę techniczną ujęto w prawdziwą formę. Ta forma nie została narzucona z zewnątrz, lecz wypływa z tego samego źródła, co sama struktura, tak rzeczywista, autentyczna i naturalna, że ktoś mógłby w konkluzji uznać prawidłowo skonstruowaną maszynę i dom doskonale pasujący do swojego przeznaczenia za już ukształtowane pod względem artystycznym — co oczywiście byłoby błędem, gdyż sama prawidłowość techniczna nie stanowi jeszcze »formy« artystycznej. Nie, w tej ostatniej dokonało się coś większego — powiązanie aparatu technicznego z naszym żywym odczuciem* (Guardini, s. 89). Autor niniejszego artykułu wielokrotnie powoływał się na te słowa, gdy w latach 1997–2021 próbował odnaleźć swoją drogę „poszukiwania struktur” (Stelmach, 2012).

Guardini podkreśla, że „forma artystyczna” zostaje zastąpiona przez powiązanie technicznych rozwiązań o najwyższym stopniu zaawansowania w służbie człowiekowi z jego „żywymi odczuciami”. Wyraźnie mówi, że dzisiejszy obraz natury jest wynikiem kultury. W chwili pojawienia się człowieka na Ziemi natura zmieniła całkowicie swój wymiar — stała się częścią kultury. Wydaje się, że dopiero koniec XX wieku i początek XXI wieku urzeczywistniły to oczekiwanie Guardiniego: jedność struktury domu z jego technicznym wymiarem, który stał się jednocześnie oczywistym przesłaniem humanistycznym. Dom, w którym emanacja syntezy natury i kultury będzie wynikała ze zrozumienia owej niejednoznaczności relacji natury i kultury.

Dopiero od paru dekad technika pozwala architektom zbliżyć zabudowaną przestrzeń do oczekiwanego społecznego i humanistycznego wymiaru. Oczywiście, tak jak widzi to współczesny człowiek. Przykłady stanowią: Centrum Pompidou w Paryżu (arch. Renzo Piano, Richard Rogers, 1977), Muzeum Fundacji Menil w Houston (arch. Renzo Piano, 1986), dwo-

rzec lotniczy Kansai w Japonii (arch. Renzo Piano, 1998) czy Muzeum Louvre w Abu Dhabi (arch. Jean Nouvel, 2017). Na taką architekturę musieliśmy czekać w Polsce jeszcze dwie dekady — domy, które są syntezą natury i kultury tworzy Marek Budzyński. Jego Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (1990) czy Opera Podlaska (2000) w pełni oddają filozoficzną postawę autora — *architektura to sztuka przekształcania przestrzeni dla podtrzymania życia* (Budzyński, 2021). Budzyński uważa, że konieczna jest czynna postawa architektów i zaangażowanie *po stronie życia* — szanowanie środowiska naturalnego w możliwie największym stopniu i kreowanie bliskich człowiekowi przestrzeni o denotującej poetyce. Szczególnie istotna jest owa epicka — można powiedzieć: edukacyjna — narracja. Tylko to, jego zdaniem, może zmienić paradygmat budowania.

Romano Guardini rozpoczął swoją refleksję od krytyki zmian tak drogich mu przestrzeni wokół jeziora Como. *Doliny i zbocza pokryte wioskami i miasteczkami. Cała przyroda przekształcona przez człowieka. Co oznacza kultura w najdoskonalszym sensie — pomyślałem — kultura pełna harmonii? Biegące w różne strony linie dachów tworzyły wyraźną harmonię; ich urozmaicona fuga łączyła całe miasteczka, posadzone na górze lub ciągnące się łukami doliny, aby osiągnąć punkt kulminacyjny w mocnym, wysokim tonie dzwonnicy. Wszystko strzeżone, otoczone formnymi masami górskimi. Kultura, tak szlachetna, a zarazem tak oczywista, tak — nie mam na to innego słowa — naturalna! Przesycona formą i duchem, a jednak prosta. Taka, jaką później odnajdwałem często w postawie najprostszego człowieka, w jego słowach i zachowaniach, nawet jeśli nie był on szczególnie świadomy tego, że ją ma. Przeniknęła ona do jego natury i do każdego włókna jego ciała jako dziedzictwo tysiącletniego procesu formacji. Kultura, która stała się naturą... Nie wiem, skąd mam brać słowa, aby wypowiedzieć ten świetlisty cud, który — o ile nim żyjemy — staje się czymś tak samo oczywistym jak powietrze i słońce. Jest to atmosfera, która wszystko otula; rytm, który we wszystkim wybrzmiewa; sposób bycia, w którym kwitnie człowieczeństwo. (...) A natura ma tu taką postać, że może płynnie przejść w tę kulturę* (Guardini, 2021, s. 17).

I oto w tym krajobrazie ukształtowanym przez tysiącletnie wzajemne współkształtowanie natury i kultury, pojawia się dysonans — komin fabryki, betonowy dom. Ciszę rozdziera natrętny ryk motocykli i łodzi motorowych. *I oto ujrzałem nadchodzące zniszczenie. Odczułem nagle coś, co tam, przyzwyczajony z czasem, w ogóle przestałem sobie uświadamiać — zagładę świata naturalnego człowieczeństwa, świata natury zespolonej z człowiekiem! Nie potrafię Ci opisać smutku, jakim mnie to nappełniło* (Guardini, 2021, s. 18). Guar-

dini widzi zagładę świata ukształtowanego w procesie kultury zespolonej z naturą. Ale jednocześnie oczekuje nowej kultury, która wyłoni się w procesie transformacji jako emancypacja nowych czasów.

Wydaje się, że Guardini z nadmiernym zaufaniem widział nowe możliwości architektury w latach trzydziestych XX wieku, gdy pisał: *Niedawno widziałem projekt miasta przyszłości, który zrobił na mnie wielkie wrażenie. Cała forma była przejrzysta niczym obliczenia techniczne, ale nacechowana taką surowością i potęgą, że odczułem ją, jakby była częścią nas, tak jak częścią swojej epoki były Memphis, Teby, Niniwa i Babilon. Człowiek, który pokazał nam ilustrację, powiedział: »Jest to miasto, którego forma zakłada korzystanie z samochodu, samolotu i systemu mediów o światowym zasięgu«. Najbardziej niewyobrażalne osiągnięcia techniczne nie oddziaływały już niszcząco, lecz funkcjonowały bezpośrednio w służbie człowieka lub znajdowały przestrzeń dla siebie... (Guardini, 2021, s. 90).*

Jak widać, filozofowie podzielili nadzieje i przekonania modernistycznych architektów w stosunku do możliwości wykreowania świata zgodnego z wyznawanymi przez nich techniczno-mechanicznymi zasadami. Jak dalece się mylili, możemy stwierdzić, patrząc na pogłębiające się kryzysy: klimatyczny, energetyczny, urbanistyczny, katastrofę krajobrazową, czy też na chaos i brzydotę otaczającego nas współczesnego budownictwa. „Stare zasady” zanikły, jak twierdzi Guardini, gdzieś pomiędzy 1830 a 1870 rokiem, a „nowe zasady”, tak jak chciał filozof, jeszcze do dzisiaj się nie ukształtowały.

Guardini oczekiwał bowiem, że zrodzić ma je owo „nowe źródło”, na którego potęgę zareaguje nasza dusza. Guardini ufa, że przyszłość mądrze i dobrze ukształtuje „nowego człowieka”, który już nieorganicznie — w zgodzie z naturą — będzie przekształcał otaczający świat, ale nadal w ramach wartości. *Człowiek zaangażowany w świat potrzebuje sztuki odnalezienia gruntu w sobie samym, spojrzenia z wymiaru głębszego niż on sam, aby z tej perspektywy budować świat (Guardini, 2021, s. 91–92).*

Guardini czerpie swoją ufność z wiary w Boga, którego cudowną częścią nosi w sobie każdy człowiek, we właściwym znaczeniu tego słowa. Chociaż doświadczając świata, jaki nam zostawił *homo faber*, można bardziej pomyśleć o słowach Franza Kafki: *znalazł archimedesowy punkt oparcia, lecz użył go przeciwko sobie; wydaje się, że tylko pod tym warunkiem wolno mu było go znaleźć (Kafka, 1995).*

Tę znamieną metaforę warto zestawić z opinią jednego z najznamienszych fizyków XX wieku — Wernera Heisenberga: *Kiedy wychodząc od sytuacji panującej we współczesnym przyrodoznawstwie, próbujemy przeniknąć po omacku do fundamentów, które stały*

się ruchome, mamy wrażenie (...), że po raz pierwszy w biegu dziejów człowiek staje wobec samego siebie. (...) Rodzaj obserwacji decyduje o tym, które cechy natury zostają określone, a które zacieramy za sprawą naszej obserwacji (Heisenberg, 1955, s. 17–18, 67).

Wracamy tym samym do rozważań, które snuł Giambattista Vico — uważał, że prawdę o rzeczach zarówno tych mniejszych, jak i tych największych może poznać ich Twórca. Człowiek jest skazany na obcowanie ze swoimi konstruktami. Paradoksalnie więc to nie „cud narodzin” nas definiuje — jak chce Hannah Arendt (Arendt, 2020, s. 320–321). Może on i ocala świat, bo każe nam w nim egzystować, ale każdego z osobna „wrzuca” w nieodgadnione istnienie. W zagadkę bytu, który przeziera, przesłaniany przez codzienne bycie.

Konkluzje Romano Guardiniego, który ufa w przyszłość człowieka, bo wierzy w Boga, są głęboko optymistyczne. On wierzył, że człowiek, który nosi w sobie część Stwórcy, odnajdzie uduchowioną syntezę kultury i techniki. Ale tylko dlatego, że wierzył w Boga, tak jak Arendt wierzy w człowieka. A ten — jak sama cytuje — zamieszkał Eden, *aby uprawiał go i doglądał (Biblia Tysiąclecia, Rdz. 2,15)*. Może więc od czasów Platona, który w Jedni i Diadzie (syntezie wzajemnie definiujących się przeciwieństw, które w hierarchii bytów są przed ideami, a które bez siebie nie mogą istnieć) upatrywał sensu bytu, filozofowie nie zadali równie istotnych pytań.

Zmiany sposobu wytwarzania poprzez automatyzację i SI sprawiły, że technika dzisiaj nie jawi się już *jako wytwór świadomego wysiłku na rzecz powiększenia materialnej potęgi, ale raczej jako biologiczny rozwój ludzkości, podczas którego wrodzone struktury ludzkiego organizmu są przeszczepiane w coraz większej mierze do środowiska człowieka (Heisenberg, 1955, s. 14–15, Arendt, 2020, s. 211).*

Jako głosę trzeba dodać, że przypisywane Protagorasowi powiedzenie, że *Człowiek jest miarą wszystkiego lub Miarą wszystkich rzeczy jest człowiek (Platon)*, Hannah Arendt uznaje za źle przetłumaczone, ponieważ greckie *Panton chrematon metron estin anthrōpos* oznacza *Miarą wszystkich rzeczy użytkowych jest człowiek*. Stąd u Platona miara wszystkich rzeczy jest raczej boska niż ludzka (Arendt, 2020, s. 217). Okazuje się ona o tyle istotna, że zmienia postrzeganie renesansowego ideału, który — także za sprawą odwołań do starożytnej Grecji — postawił człowieka w miejscu Boga. Te wątpliwości podzielał — jak wiemy — przywołany powyżej Vico. A znaczenie fundamentalne ma przy poszukiwaniu „archimedesowego punktu podparcia”. Punkt ten dotyczy obszaru całkowicie nieużytkowego i można mieć intuicję, że bez boskiego pierwiastka cały wysiłek człowiek skieruje przeciwko sobie. W tej sytuacji natura nie ma znaczenia

uniwersalnego, skoro dla każdego pokolenia znaczy całkowicie co innego — jest częścią i współtworzy inną kulturę.

Rozsądek jest tedy czymś wręcz przeciwnym myśleniu intencyjnemu, ponieważ myślenie intuicyjne zajmuje się najwyższymi, granicznymi zasadami, których nie można dowieść... (Arystoteles, 1142 a 25 i n., 1143 a 36 i n.). Oczywiście mówi też o tym Platon: *Nie są to bowiem rzeczy dające się ująć w słowa, tak jak wiadomości z zakresu innych nauk* (Platon, s. 50). Z tym, co niewypowiedziane, mamy do czynienia w przekazie poetyckim. I — oczywiście — pierwiastek apolliniński porządkujący myśl Platona zmienia się paradoksalnie w dionizyjskie intuicje: niewypowiedziane.

Listy znad jeziora Como Romano Guardiniego mają moc pozytywnej przepowiedni. Guardini mówi o konieczności poszukiwania nowego duchowego wymiaru przestrzeni. Musi on narodzić się z nowego rozumienia „substancji”, którą współtworzy człowiek i która go kształtuje. Autor wierzy, że człowiek odnajdzie na Ziemi współczesny sobie fizyczny kształt przestrzeni o duchowym wymiarze. Wierzył, że „punktem oparcia” jest Bóg. Intuicyjnie przyznajemy mu rację, nawet wtedy, gdy są to tylko „istoty boskie” z książki *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane* Martina Heideggera (Heidegger, 1977, s. 321 i in.). Trzeba też w tym kontekście pamiętać o idei *oikos* rodzimego domu, w którym mieszkańcy czują się bezpiecznie i z którym mogą się identyfikować. Rodzimy krajobraz jest najlepszym tego przykładem.

REFERENCES:

- Arendt, H. (2020), *Kondycja ludzka*, Warszawa: Aletheia.
- Arystoteles, (2007), *Etyka nikomachejska*, 1142 a 25 et seq. and 1143 a 36 et seq., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Budzyński, M. (2021), *Przekształcanie przestrzeni dla trwania życia*, Warszawa: MB.
- Guardini, R. (2021), *Listy znad jeziora Como*, przekł. Markiewicz, K., Warszawa: Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki.
- Heidegger, M. (1977), ‘Budować, mieszkać, myśleć’ [in:] *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*, ed. and transl. K. Michalski, Warszawa: Czytelnik.
- Heisenberg, W. (1955), *Das Naturbild der heutigen Physik*, Hamburg: Rowohlt.
- Kafka, F. (1955), *Osiem notatników*, transl. B. Surowska, Gdańsk: Atext.
- Platon, (1990), *Kratylos*, transl. W. Stefański, Wrocław: PAN Zakład Narodowy im. Ossolińskich; *Platona Teajtet* (1959), transl. W. Witwicki, Warszawa.
- Platon, *Listy*, p. 50.; List VII 341b–d, transl. M. Maykowska.
- Stelmach, B. (2009), *Wybrane aspekty architektury minimalistycznej* (Ph.D. dissertation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology).
- Stelmach, B. (2012), *Poszukiwanie struktur*, Lublin: PAN Oddział w Lublinie.

Online sources:

- Millennium Bible*, Genesis 2:15. Available at: <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=2> (accessed: 17.07.2021).